

УДК 159.922

Основні теоретичні підходи та напрямки до проблеми професійного самовизначення особистості

Скворчевська Є. Л.

У даній статті розглянуті основні теоретичні підходи до вивчення проблеми професійного самовизначення особистості. Проаналізовані теоретичні підходи до поняття “професійне самовизначення” у вітчизняних та зарубіжних дослідженнях. Визначені стадії розвитку процесу формування професійного самовизначення особистості. Розглянута професіоналізація, як стадійний процес розвитку особистості в онтогенезі. Визначені компоненти професійної самосвідомості особистості. Наведено визначення поняття “професійного самовизначення особистості”.

Ключові слова: особистість, професійне самовизначення, професійна самосвідомість, професія, професіоналізація.

В данной статье рассмотрены основные теоретические подходы к изучению проблемы профессионального самоопределения личности. Проанализированы теоретические подходы к понятию “профессиональное самоопределение” в отечественных и зарубежных психологических исследованиях. Определены стадии развития процесса формирования профессионального самоопределения личности. Рассмотрена профессионализация, как стадийный процесс развития личности в онтогенезе. Определены компоненты профессионального самосознания личности. Приводится определение понятия “профессионального самоопределения личности”.

Ключевые слова: личность, профессиональное самоопределение, профессиональное самосознание, профессия, профессионализация.

This article is about the main theoretical approaches to the problem of professional self-determination. Theoretical approaches to the concept of “professional self-determination” in the domestic and foreign psychological researches are analysed. The stages of forming process of professional self-determination of personality are defined. The professionalisation is considered, as a phasic process of development of personality is in ontogenesis. The components of professional consciousness of personality are identified. The “professional self-determination of personality” definition is given.

Key words: personality, professional self-determination, professional consciousness, profession, professionalization.

Глобальність змін, які відбуваються в сучасному світі і проблеми, які виникають в процесі модернізації освіти, не можуть бути вирішені тільки шляхом впровадження більш досконалих методів і технологій, а вимагають переоцінки методологічних підстав діяльності майбутнього професіонала. З цього випливає, що в процесі підготовки студентів до майбутньої професійної діяльності необхідно формувати свідомість, яка спонукає їх до продуктивної, перетворюючої професійної діяльності.

Ступінь дослідженості проблеми. Значущість особистісного підходу у практиці профорієнтації, необхідність врахування індивідуальних особливостей, потреб, інтересів людини як суб'єкта професійного самовизначення висвітлено у працях Г. О. Балла [2], О. І. Вітковської [4] О. П. Єрмолаєвої [7], Г. С. Костюка [10], В. С. Лукіної [11], І. П. Манохи [13], В. І. Носкова [22], М. С. Пряжникова [20], А. К. Маркової [14], В. О. Орлова [16], Н. А. Тюхтенко [26] та ін.

На основі теоретико-методологічного аналізу сучасних досліджень з проблеми професійного самовизначення особистості можна зробити висновок, що існують різні прикладні аспекти дослідження даної проблеми – розвиток ціннісно-сміислової сфери в процесі професійного становлення (О. В. Тур'ян) [25], особливості професійного розвитку студентів (К. В. Бабак), саморегуляція на етапі професійного становлення особистості (О. К. Осницький, Н. В. Бякова, С. В. Істоміна) [17], розвиток професійної “Я-концепції” фахівця (О. І. Гура), дослідження категорії професійної зрілості, компетентності та готовності (В. Ю. Артемов) [1], психологічне благополуччя як умова професійно-особистісної стійкості майбутнього фахівця (Г. Б. Бердник), мотиваційна готовність до професійної діяльності (Л. С. Гренюк) [5], особистісні фактори професійної самореалізації (О. О. Богатирьова), психологічні детермінанти професійної діяльності (В. С. Горгома), психологічні детермінанти професійної успішності майбутніх спеціалістів (П. О. Тропотяга) [24] та ін.

Однак, є й невирішена частина проблеми. Різноманітність наукових підходів породжує певну концептуальну невизначеність поняття “професійного самовизначення”, а також недостатню усвідомленість впливу даного поняття на ефективність професійного становлення і професійної діяльності фахівця.

Постановка проблеми. Проблемі професійного самовизначення особистості у вітчизняній та зарубіжній психології присвячено багато праць, зміст яких доповнює та розширює дане поняття. Дана проблема розглядається у межах підліткового та раннього юнацького віку, на етапі професійної орієнтації. Але на етапі професійного навчання у вищих навчальних закладах сутність феномену професійного самовизначення недостатньо висвітлена у працях вітчизняних психологів. Дана проблема є комплексною, тому з нашої точки зору, необхідно розглянути дану проблему в межах становлення особистості як майбутнього професіонала. У ній можуть бути виділені психологічні, професійні, фізіологічні, медичні та інші аспекти. Хоча існують різні підходи до проблеми професійного самовизначення, але немає єдиного загально прийнятого визначення даного поняття. Відмітимо, що сучасний стан проблеми професійного самовизначення особистості, на етапі професійного навчання у вищих навчальних закладах, недостатньо досліджений та обґрунтований.

Отже, сутність проблемної ситуації, на вирішення якої спрямована наша робота, полягає у аналізі існуючих теоретичних підходів та напрямків до проблеми професійного самовизначення особистості в психологічних дослідженнях. Кінцевою метою даного аналізу є визначення поняття “професійного самовизначення” особистості.

Актуальність даної роботи. Актуальність даної проблеми обумовлена інтересом вищих навчальних закладів до професійного самовизначення особистості студента на етапі професійного навчання. Проблема професійного самовизначення особистості є однією з фундаментальних – у сучасній вітчизняній та зарубіжній психології. Професійне самовизначення є одним з важливих етапів розвитку особистості студента як майбутнього професіонала, формування професійно важливих якостей під час навчання у вищому навчальному закладі, який сприяє повноцінному розвитку особистості професіонала. Важливий етап у розвитку особистості – становлення особистості як професіонала. Науковий інтерес до даної проблеми обумовлений умовами нового соціально-економічного розвитку суспільства, в якому змінюються підходи до професійного самовизначення особистості, трансформуються цінності, пріоритети до діяльності. Головною метою сучасної професійної підготовки є не лише навчання, а й, в першу чергу, формування та розвиток професійних здібностей і якостей особистості фахівця. Результатом освіти є не тільки знання, вміння, навички, отримані студентом, а оволодіння ним професійними компетенціями, які передбачають здатність орієнтуватися у професійній діяльності, гнучко вбудовуватися в систему вимог до професіонала, які постійно оновлюються.

Актуальність та недостатня розробленість проблеми обумовили мету та основні завдання дослідження.

Мета даної статті – визначити основні теоретичні підходи та напрямки до проблеми професійного самовизначення особистості в психологічних дослідженнях.

Із мети даної статті випливають наступні завдання:

1. визначити основні теоретичні підходи та напрямки до проблеми професійного самовизначення особистості у зарубіжних та вітчизняних дослідженнях;

2. визначити поняття “професійного самовизначення” особистості.

Перш ніж вирішувати поставлені завдання, розглянемо поняття, зміст яких необхідно розкрити для розуміння розв’язуваної проблеми, а саме: професійне самовизначення та професійна самосвідомість. Для більш точного визначення поняття “професійне самовизначення” особистості, необхідно розглянути поняття “професійної самосвідомості”. Оскільки вони взаємопов’язані, на основі професійної свідомості формується професійне самовизначення особистості.

Розглянемо психологічні умови формування професійної самосвідомості особистості студентів вищого навчального закладу. Розвиток і формування професійної самосвідомості є одним з центральних моментів становлення професіонала. Професійне самовизначення і професійна самосвідомість розвиваються, проходячи різні етапи свого розвитку, і більш зрілі рівні розвитку можна спостерігати лише в дорослому житті особистості.

Проблему професійної свідомості досліджували наступні вітчизняні вчені: О. О. Єлдишова [6], А. К. Маркова [14], В. В. Сорочан [23] та ін.

Вітчизняні дослідники по-різному розглядали професійну самосвідомість – з одного боку, як самосвідомість особистості, для якої конкретна трудова діяльність – головний засіб затвердження почуття власної гідності як особистості, яка склалася (А. К. Маркова) [14, С. 66], з другого боку як уявлення особистості про себе як про члена професійного співтовариства, носія професійної культури, у тому числі певних професійних норм, правил, традицій, властивих цьому професійному співтовариству (О. О. Єлдишова) [6], з третього – як комплекс уявлень людини про себе як професіонала (В. В. Сорочан) [23].

Отже, професійна самосвідомість та професійна самореалізація особистості студента вищого навчального закладу нерозривно пов’язана з майбутньою професійною діяльністю. Професійна діяльність – основа індивідуальної самореалізації особистості. Реалізаційна спрямованість відображається в ієрархічній структурі мотиваційної сфери особистості, виявляється у цілеспрямованих вчинках і поведінці, переживається на емоційному рівні як інтерес, захоплення, відчуття перспективи.

У психологічному плані проблема професійного самовизначення в основному пов’язана з вивченням закономірностей формування операціональної структури діяльності в процесі професіоналізації, а також розвитку особистості (мотивів, інтересів, здібностей, емоційно-вольової сфери, професійно важливих якостей та ін.). Професійне самовизначення розглядається як процес, який охоплює увесь період професійної діяльності особистості, від виникнення професійних намірів до виходу з трудової діяльності. Він пронизує увесь життєвий шлях людини. Піком цього процесу, переломним моментом в житті людини є акт вибору професії. За часом він зазвичай співпадає із закінченням школи і тісно пов’язаний з попередніми етапами професійного самовизначення.

Професійне самовизначення у теоретичних дослідженнях психологів розглядається як процес розвитку суб’єкта праці. У контексті розуміння професії як вибору діяльності – основною детермінантою правильного вибору є професійний інтерес або професійна спрямованість особистості. З цього випливає, що вибір професії – соціально задане явище, визначене передусім соціальними характеристиками професії.

У галузі теорії професійного самовизначення є великий досвід наукових праць, в яких досліджено професійне самовизначення у підлітковому та юнацькому віці; роботи з проблем формування професійної придатності, профвідбору і профконсультування, з дослідження професійного розвитку та професійної

типології особистості.

Найбільш продуктивним є підхід до вибору професії як однієї з найважливіших подій в цілісному житті людини. Вибір професії пов'язаний з минулим досвідом особистості, а процес професійного самовизначення бере участь у формуванні загального образу “Я” людини, визначаючи хід її подальшого життя [18].

З точки зору М. С. Пряжникова [20] професійне та особистісне самовизначення мають дуже багато спільного, а у вищих своїх проявах вони майже співпадають, але можна виявити дві принципові відмінності:

- професійне самовизначення конкретніше, його простіше оформити офіційно (отримати диплом); особистісне самовизначення – процес більш складний;

- професійне самовизначення більш залежить від зовнішніх (сприятливих) умов, а особистісне самовизначення – від самої особистості, більш того, часто саме погані умови дозволяють проявити себе по-справжньому [20].

Сутність професійного самовизначення можна визначити як пошук та знаходження особистістю сенсу в обраній, а потім у освоєній трудовій діяльності, а також знаходження сенсу у процесі самовизначення [20].

В процесі професійного становлення, зі зростанням професіоналізму змінюється і професійна самосвідомість. Від того, наскільки адекватно сформована у особистості професійна “Я-концепція”, залежить успішність її професійної адаптації [8].

З точки зору В. О. Бодрова [3] формування професійної придатності нерозривно пов'язане з самовизначенням особистості, тобто з самоствердженням, самореалізацією і самовдосконаленням особистості в суспільстві, в праці і трудовому колективі.

Професійне самовизначення – це самостійне і усвідомлене знаходження сенсів виконуваної роботи і усієї життєдіяльності в конкретній культурно-історичній (соціально-економічній) ситуації. Воно припускає формування суб'єкта, який має високу мобільність, широку орієнтацію у світі професійної праці, не обмежуючи можливості особистісного розвитку, тобто відбиває єдність життєвого (професійного) та особистісного самовизначення. Професійне самовизначення не лише акт вибору професії, але й динамічна процедура формування професіонала на усьому життєвому шляху [3].

Таким чином, можна зробити висновок, що процес професійного самовизначення полягає не тільки у виборі майбутньої професії в юнацькому віці, але й у постійному пошуку сенсів конкретної професійної діяльності, в усвідомленні особистості себе як суб'єкта цієї діяльності, мотиваційна готовність до якої формується в продовж професійного навчання у вищому навчальному закладі.

З точки зору С. А. Боровікова [21] вибір професії, або професійне самовизначення – основа самоствердження особистості в суспільстві, одне з головних рішень в житті. Вибір професії визначає – ким бути, до якої соціальної групи належати, де і з ким працювати, який стиль життя обрати. Вибір професії – це не одномоментний акт, а процес, який складається з ряду етапів, тривалість яких залежить від зовнішніх умов і індивідуальних особливостей суб'єкта вибору професії.

Виходячи з особистісного підходу, С. А. Боровіков виділяє чотири стадії процесу професійного самовизначення:

- виникнення та формування професійних намірів та первинне орієнтування в різних сферах праці (старший шкільний вік). На цій стадії відбувається переоцінка учбової діяльності: в залежності від професійних намірів, змінюється мотивація;

- професійне навчання як освоєння вибраної професії;

- професійна адаптація, яка характеризується самостійною трудовою діяльністю, формуванням індивідуального стилю діяльності (ІСД) та включенням в систему виробничих та соціальних стосунків;

- самореалізація в праці (часткова або повна) – виправдання або не виправдання тих очікувань, які пов'язані з професійною діяльністю.

Ситуація вибору професії характеризується двобічністю: з одного боку – світ професій, який має щонайширший спектр різних характеристик, з іншого – суб'єкт вибору професії, особистість з усіма її особливостями [21].

Згідно Є. П. Єрмолаєвої [7] в сучасних умовах професія стає не тільки засобом досягнення матеріального благополуччя, але й провідною сферою соціальної реалізації особистості. Тому головною областю дослідження залишалася психологія становлення професіонала. Область дослідження О. П. Єрмолаєвої – психологія соціальної реалізації професіонала в системі ідентифікаційних відносин людина-професія-суспільство. Основним смисловим змістом її роботи є визначення реалізації професіонала, яке розглядається не як самореалізація, яка відбувається всередині суб'єкта і в інтересах суб'єкта, ступінь якої оцінюється суб'єктом ж, з позиції того, наскільки йому підходить ця професія, а як реалізація, звернена зовні, здійснювана у формі соціальних професійних вчинків, через які вже соціум оцінює, наскільки йому підходить цей професіонал, якою мірою він відповідає його інтересам і запитам. Реалізація професіонала вплетена в контекст професіогенезу як закономірна циклічна зміна соціально-історичних періодів, які характеризуються своєрідністю відносин професіонала з самим собою, суспільством, предметом і засобами праці [7].

З точки зору А. К. Маркової [14] професійне самовизначення це – визначення особистістю себе відносно вироблених у суспільстві (та прийнятих даною особистістю) критеріїв професіоналізму [14].

З іншого боку професіоналізація розглядається як стадійний процес розвитку особистості в

онтогенезі (як тимчасова послідовність східців, періодів, стадій на усьому життєвому шляху). Саме на цих позиціях і будуються моделі професійного розвитку і класифікації стадій розвитку особистості С. А. Боровіков [21], Є. А. Клімов [9], Е. Ф. Зеєр [8], А. К. Маркова [14], Л. М. Мітіна [15], Ю. П. Поваренков [19] та ін.

Існують різні погляди на стадійність процесів професіоналізації. Найбільш відомим в Росії є період розвитку людини як суб'єкта праці, запропонований Є. А. Клімовим [9] в 1988 р. і який описує три періоди в житті людини: “допрофесійний розвиток”, “вибір професії” та “професійна підготовка” і подальше становлення професіонала [9].

Згідно Е. Ф. Зеєр [8] професійне самовизначення – це складний та тривалий процес пошуку особистістю свого місця у світі професій, відношення до себе як до суб'єкта певної діяльності, зіставлення своїх фізичних та інтелектуальних сил і здібностей, інтересів і схильностей, ціннісних орієнтацій і установок з вимогами професійної діяльності. Воно входить у структуру професійної спрямованості особистості і є істотним компонентом її професійного становлення [8].

Таким чином, професійне самовизначення розглядається як процес, який охоплює усі періоди професійного життя людини: від виникнення професійних намірів до виходу з трудової діяльності.

Виходячи з вище сказаного, поняття “професійне самовизначення” трактується різними авторами з різних точок зору. Нам найближче трактування професійного самовизначення Е. Ф. Зеєр, оскільки воно узгоджується з метою та завданнями нашого дослідження.

А. К. Маркова [14] в якості вищого етапу розвитку професіонала виділяє «етап творчого самовизначення себе як особистості професіонала», де важливу роль відіграють “самопобудова” та “самотворення” А це, у свою чергу, припускає розвинене уявлення про себе як про реального професіонала і як про бажаного професіонала [14, С. 52].

Згідно Л. М. Мітіної [15] існує нерозривний зв'язок професійного самовизначення з самореалізацією особистості в інших сферах життя. Тому суттю даного поняття є самостійне і усвідомлене знаходження сенсів вибраної або вже виконуваної роботи (професії) і усієї життєдіяльності в конкретній культурно-історичній (соціально-економічній та ін.) ситуації, а також знаходження сенсу в самому процесі діяльності [15].

Професійне самовизначення пов'язано з професійною орієнтацією особистості.

З точки зору Г. О. Балла [2]: “професійна орієнтація визначається як науково-практична система підготовки особистості до свідомого професійного самовизначення” [2, С. 5].

Ю. П. Поваренковим [19] розглянуті інтегральні критерії становлення особистості професіонала. В якості одного з цих критеріїв професіоналізму, автор виділяє “професійну ідентичність” – суб'єктивний показник задоволеності працею і самореалізацією, основу яких становить професійна спрямованість людини. Інший показник – це особистісна зрілість, визначений як сформованість особистісного контуру регулювання процесу професійного розвитку, основу якого становить самосвідомість. Автор вважає, що в процесі становлення особистості відбуваються істотні зміни в самосвідомості професіонала і у феноменах пов'язаних з ідентичністю людини [19].

З точки зору О. К. Осницького, Н. В. Бякової та С. В. Істоміної [17] професійне становлення розглядається як розгорнутий у часі процес оволодіння професією, який передбачає співвідношення розвитку, формування та активного внеску людини у власний професійний розвиток. Одним з провідних етапів професійного становлення є професійне самовизначення у юнацькому віці. Воно починається з моменту вибору професії та має довгу історію розвитку: воно відбувається в ході активного оволодіння основами даної професії, необхідними знаннями та вміннями в ході поступового підвищення рівня професійної майстерності. Необхідною умовою успішності професійного становлення як на етапі первинної професіоналізації, так і на етапі професійного навчання є загальна здатність самостійно організовувати власну діяльність та керувати нею [17].

Таким чином, на основі вище сказаного можна зробити висновок, що в процесі професійного становлення, зі зростанням професіоналізму змінюється і професійна самосвідомість. Професійна самосвідомість включає уявлення особистості про себе як про члена професійного співтовариства, носія професійної культури, у тому числі певних професійних норм, правил, традицій, властивих цьому професійному співтовариству. Професійне самовизначення можна визначити як пошук і знаходження особистісного сенсу у вибраній, а потім в освоєній трудовій діяльності. Можна підсумувати, що особистість проходить ряд етапів професійного становлення, а саме: професійне самовизначення, вибір професії, розвиток професійно важливих якостей необхідних для досягнення успіху у обраній професійній діяльності, проходження стадій професіоналізації, становлення професіоналізму та подальше самовдосконалення особистості в даній професійній сфері.

Згідно з метою нашого дослідження можемо визначити поняття “професійного самовизначення особистості”. Професійне самовизначення особистості це – усвідомлення свого місця у певній професійній сфері, наповнення особистісним сенсом змісту професійної діяльності, формування позитивного ставлення до власної професії, здатність розвивати свої здібності та можливості у даній професії, для більш ефективної професійної діяльності. Таким чином, професійне самовизначення особистості стає важливим кроком на шляху до професійного успіху особистості у майбутньому.

Перспективами нашого дослідження в даній області є подальше теоретичне та практичне обґрунтування проблеми професійного самовизначення студентів вищого навчального закладу.

Література:

1. Артемов В. Ю. Дослідження категорії професійної зрілості, компетентності та готовності. // Наука і освіта. Науково-практичний журнал. 2010. – № 9. – С. 153-155.
2. Балл Г. О. Орієнтири сучасного гуманізму (в суспільній, освітній, психологічній сферах): Видання друге, доповнене. / Г. О. Балл. – Житомир: ПП Рута, Видавництво Волинь, 2008. – 232 с.
3. Бодров В. А. Психология профессиональной пригодности: Учеб. Пособие для вузов. / В. А. Бодров. – М.: ПЕР СЭ, 2001. – 511 с.
4. Вітківська О. І. Професійне самовизначення особистості і практичні аспекти професійної консультації: Монографія. / О. І. Вітківська. – К.: Наук. світ, 2001. – 91 с.
5. Гренюк Л. С. Мотиваційна готовність до професійної діяльності. // Психологічна технологія і технологія навчання. Актуальні проблеми психології. Том 8. Випуск 4. [За ред. С. Д. Максименка, М. Л. Смольсон]. – Київ, «Міленіум», 2007. – С. 15-19.
6. Елдышова О. А. Профессиональное самосознание как психологическая составляющая профессионального становления // Фундаментальные исследования. – 2006. – № 7. – С. 101-102.
7. Ермолаева Е. П. Психология социальной реализации профессионала. / Е. П. Ермолаева. – М.: Изд-во “Институт психологии РАН”, 2008. – 384 с.
8. Зеер Э. Ф. Психология профессий. Уч. пособие. – 2-е изд., перераб. / Э. Ф. Зеер. – М.: Академический проект. Екатеринбург: Деловая книга, 2003. – 336 с.
9. Климов Е. А. Психология профессионального самоопределения. / Е. А. Климов. – М.: Издательский центр «Академия», 2004. – 304 с.
10. Костюк Г. С. Профессиональное самоопределение как фактор формирования личности // Вопросы психологии. – 1967. – № 5. – С. 183-184.
11. Лукіна В. С. Исследование мотивации профессионального развития // Вопросы психологии. – 2004. – № 5. – С. 25-32.
12. Максименко С. Д. Загальне поняття про особистість та її структуру // Особистість в психологічних дослідженнях: Тексти. / С. Д. Максименко. – Ніжин, 2005. – С. 131-144.
13. Маноха И. П. Человек и потенциал его бытия: опыт синтезирования онтологических и психологических познавательных техник. / И. П. Маноха. – Киев: Стимул К, 1995. – 254 с.
14. Маркова А. К. Психология профессионализма. / А. К. Маркова. – М.: Международный гуманитарный фонд “Знание”, 1996. – 312 с.
15. Митина Л. М. Психология развития конкурентоспособной личности. / Л. М. Митина. – М.: Моск. психол.-соц. ин-т: Воронеж: Изд-во НПО «МОДЭК», 2002. – 400 с.
16. Орлов В. А. Профконсультирование как метод интенсификации профессионального самоопределения подростков // Психологические средства выявления особенностей личностного развития подростков и юношества. / В. А. Орлов. – М.: Издательство АПН СССР. 1990. – 166 с.
17. Осницкий А. К., Н. В. Бякова, С. В. Истомина Развитие саморегуляции на разных этапах профессионального становления. // Вопросы психологии. 2009. – № 1. – С. 3-12.
18. Педагогика и психология высшей школы: Учебное пособие. [Ответственный редактор М. В. Буланова-Топоркова]. – Ростов н/Д: Феникс, 2002. – 544 с.
19. Поваренков Ю. П. Психологическое содержание профессионального становления человека. / Ю. П. Поваренков. – М.: Изд-во УРАО, 2002. – 160 с.
20. Пряжников Н. С. Профессиональное и личностное самоопределение. – М.: Изд-во ин-т практической психологии; Воронеж: НПО «МОДЭК», 1996. – 256 с.
21. Психологическое обеспечение профессиональной деятельности: учебное пособие / [С. А. Боровикова, Т. П. Водолазская, М. А. Дмитриева, Л. Н. Корнеева]; [Ред. Г. С. Никифоров] Санкт-Петербургский государственный университет. – СПб: Изд-во СПбГУ, 1991. – 152 с.
22. Профессиональная ориентация как детерминанта карьеры личности: Учебно-методические пособия. / В. И. Носков, А. В. Кальянов, О. В. Ефросинина и другие. / [Под общ. ред. проф. В. И. Носкова]. – Донецк: ДИУ, Норд – Пресс, 2006. – 172 с.
23. Сорочан В. В. Психология профессиональной деятельности: Конспект лекций. / В. В. Сорочан. – М.: МИЭМП, 2005. – 70 с.
24. Тропотяга П. А. Психологические детерминанты профессиональной успешности будущего специалиста: диссертация ... кандидата психологических наук: 19.00.03 / Тропотяга Павел Александрович; [Место защиты: Дальневост. гос. ун-т путей сообщ.]. – Иркутск, 2009. – 211 с.
25. Тур’ян О. В. Розвиток ціннісно-сміслової сфери в процесі професійного становлення. // Наука і освіта. Науково-практичний журнал. Спецвипуск. 2010. – С. 373-778.
26. Тюхтенко Н. А. Мотиваційні основи професійного самовизначення молоді // Україна: аспекти праці. – 1999. – № 1. – С. 15-18.